

Krisis

Tijdschrift voor actuele filosofie

RENÉ BOOMKENS

SOCIALE EN ARTISTIEKE KRITIEK EN DE 1%
OVER FILOSOFIE, KRITIEK EN VERZET

Krisis, 2013, Issue 2

www.krisis.eu

Het beslissende moment

In 1989 hield de New Yorkse filosoof John Rajchman een interessante lezing in een reeks voordrachten gewijd aan de Amerikaanse filosofie aan de Universiteit van Amsterdam. In die lezing nam Rajchman de publicaties in en rond 1979 van Richard Rorty's *Philosophy and the mirror of nature*, Jürgen Habermas' *Der philosophische Diskurs der Moderne*, Jean-François Lyotards *La condition postmoderne* en Michel Foucaults *Histoire de la sexualité* tot uitgangspunt van een hoopgevende hypothese of voorspelling over de toekomst van de filosofie (Rajchman 1992). Tot dan toe, zo stelde Rajchman, stonden de filosofen uit Duitsland, Frankrijk en de Angelsaksische wereld met de ruggen naar elkaar toe – we zouden ironisch kunnen spreken van drie filosofische vocabulaires met kosmopolitische pretenties die elkaar het licht in de ogen niet gunden. Dankzij Rorty, Habermas, Lyotard en Foucault leek een transnationale uitwisseling tussen de drie filosofische vocabulaires ineens tot de mogelijkheden te behoren – een geheel nieuwe wind leek door de filosofische instituten te waaien. Bovendien ging het hier om filosofen die nadrukkelijk buiten de vaste disciplinaire paden van de academische filosofie wandelden: Rorty brak met de door hem als steriel ervaren dominantie van een al te formalistische en technische analytische filosofie, brak een lans voor het vergeten

Amerikaanse pragmatisme van Dewey en James en 'herschreef' filosofie als een bij uitstek *literair* genre. Habermas brak met de cultus van het hegelianisme in de Duitse academische filosofie en sloeg bruggen naar hetzelfde pragmatisme, en 'herschreef' filosofie als een 'interpretatieve en plaatsvervangende' discipline te midden van de empirische sociale en cultuurwetenschappen. Lyotard zette een punt achter elke filosofie die steun verleende aan 'grote verhalen', 'herschreef' de filosofie als een praktijk die heen en weer voer tussen de verschillende eilanden van de taal om her en der onoplosbare geschillen te verhelderen, en sloeg vooral een brug naar de wereld van de kunsten als cruciale bron van waarheid. Foucault ten slotte brak met het (en ook zijn eigen) steriele intellectualisme van de structuralistische en rationalistische tradities in de Franse filosofie, 'herschreef' filosofie als een 'ontologie van het heden', en verbond filosofie (bijna à la Sarte en de existentialisten) weer met het streven naar 'het goede leven' en met *parrèssia*, met de moed om de machthebbers de waarheid te zeggen.

Je zou zeggen: 1979 – dat was het jaar van de waarheid. Toen John Rajchman dat tien jaar later zo formuleerde, heeft dat op zijn publiek ook wel zo'n uitwerking gehad. Het was dan ook 1989 – en dat was echt een jaar van de waarheid, te weten van de val van de Berlijnse Muur en van de ondergang van het communisme. Een waterscheiding in de geschiedenis van de twintigste eeuw. Volgens de Britse historicus Eric Hobsbawm duurde de twintigste eeuw van 1914 tot 1989 – voor 1914 was alles anders, na 1989 ook (Hobsbawm 1994). 1979 zou je dan misschien kunnen zien als de filosofische vooraankondiging van die nieuwe waterscheiding. We kunnen er echter gif op innemen dat de vier filosofen waarover het hier gaat, niet beschouwd zouden willen worden als de denkers die de grondslagen hebben gelegd voor de samenleving en cultuur die we sinds 1989 hebben zien ontstaan.

1979 was voor de filosofie het geboortjaar van het postmodernisme, dat in de literatuur en de architectuur al eerder was geboren, dat wil zeggen van een filosofische houding en praktijk die afscheid namen van elk laatste fundament, van die ene fallocratische logica, van het grote of-of. De filosofie was polymorf-pervers geworden, stond nu in het teken van de performativiteit en het constructivisme, en het argument – elk argument –

verdiende het allereerst te worden gewantwoord c.q. te worden gedeconstrueerd. Ironie was de grondhouding. Volgens sommigen kon dit alles ironiserende postmodernisme alleen maar uitmonden in een verlamdend relativisme, in een eindeloos en zelfreferentieel spel dat helemaal nergens meer over zou gaan. Het was de Canadese filosoof Fredric Jameson die begin jaren tachtig een verband legde tussen dit relativistische vertoog van het postmodernisme en de nieuwe, postfordistische consumptiecultuur in het Westen (Jameson 1983). Hij analyseerde het postmodernisme als de ideologie die perfect paste bij een verzadigde consumptiecultuur die de middenklassen van het westerse kapitalisme in de greep had. Een cultuur zonder consequenties, een cultuur van kleine keuzes en minieme inspanningen, een cultuur die tot niets verplichtte en alles in de aanbieding had. De cultuur kortweg van het neoliberalisme dat zich in die jaren opdrong als het meest overtuigende antwoord op het falende communisme en de steeds duurder wordende verzorgingsstaat.¹ Neoliberalisme en postmodernisme delen inderdaad één cruciale eigenschap of houding: ze bestaan bij de gratie van een fundamenteel wantrouwen jegens de expliciete intenties in elk vertoog. Voor het neoliberalisme is elke uiting *instrumenteel*, gericht op winstmaximalisatie, voor het postmodernisme is elke uiting *contingent* en *contextafhankelijk*, dus nooit intrinsiek controleerbaar. Dat komt op hetzelfde neer, en het leidt tot een algemene cultuur van wantrouwen, tot de natuurstaat van permanente oorlog van allen tegen allen bij Hobbes. Of tot de samenleving waarvan Margaret Thatcher zei dat hij niet bestond.

Wij liberale pragmatici

Ik ben samen met Pieter Pekelharing filosofisch opgegroeid in de jaren zeventig en tachtig. In de jaren zeventig waren we overtuigde (nu ja, een beetje) communisten c.q. trotskisten (maar dat was uiteindelijk inwisselbaar), in de jaren tachtig namen we geleidelijk afscheid van het marxisme om het in te ruilen voor een minstens zo bevlogen pragmatisme of deconstructivisme, maar we voelden tegelijkertijd wel dat er iets ‘verloren’ was gegaan. Dat werd ons ook ingepeperd door de nieuwe generatie filosofen en activisten, die jaloers bleek te zijn op onze uitgesproken mening en ons

geloof in een betere toekomst. Dat was pijnlijk, omdat we dat gelijk intussen een beetje kwijt waren geraakt. Op het moment dat van ons mocht worden verwacht dat wij het woord zouden nemen, deden we dat ook wel, maar met nogal wat meel in de mond – het meel van het postmodernisme, dat ons verbood om werkelijk het woord te nemen, waarlijk uitspraken te doen die ertoe deden. Ondanks onszelf waren we postmodernist geworden, alles ironiserend, alles relativierend, alles contextualiserend.

Het moet een uiterst cruciaal moment zijn geweest! Ironie, scepticisme als levenswijze, filosofie als een literair genre en pragmatisme en constructivisme als grondhouding – ergens tussen '79 en '89 werden dat de verkeers tekens van een nieuwe filosofische houding, en Marx en zijn marxisme waren dood en begraven. Misschien kwam daar nog iets bij: de onvermijdelijkheid van een *liberale* politiek. Weliswaar in de Amerikaanse betekenis van het woord: *liberals*, waarmee wij als filosofen in de ogen van de gemiddelde Amerikaan toch gewoon *die-hard commies* waren en altijd zouden blijven. ('They was red stripes in the American flag!' liet Bob Dylan ooit een redneck zingen in zijn *Talkin' John Birch Paranoid Blues*.) Hadden wij ons daarmee neergelegd bij de politieke status quo en bezegelden we zo de constatering van Francis Fukuyama, dat er een einde aan de geschiedenis was gekomen en liberalisme en democratie overal hadden gezegevierd? Nou ja, bijna overal, om met René Goscinny te spreken. Het is moeilijk te verwoorden, maar het moet gezegd dat in de twee decennia na 1989 het nieuwe filosofische pragmatisme en scepticisme soms aanvoelden als het tegenovergestelde: leken zij te staan voor een nieuw verworven filosofische vrijheid en wendbaarheid, meer en meer voelden ze aan als een ongemakkelijk harnas, een ijzeren kooi waaraan moeilijk was te ontsnappen. Waarom was dat zo?

Shifting blabla

In een belangrijk artikel in het tijdschrift *Krisis* bespreekt Pieter Pekelharing de twee culturen waarin het intellectuele landschap van de menswetenschappen is opgedeeld: de cultuur van de geesteswetenschapper en die

van de sociale wetenschapper (Pekelharing 1987). Belangrijk in zijn bespreking is de vaststelling dat de cultuurkritiek van de geesteswetenschappers, de literati, onder normale omstandigheden doorgaans naar pessimisme en conservatisme neigt, men ziet overal de dodelijke greep van bureaucratieën en anonieme instituties; terwijl de kritiek van de sociale wetenschappers onder diezelfde omstandigheden doorgaans naar 'links' neigt, en vooral kritiek op sociaaleconomische ongelijkheid en uitbuiting behelst. Maar, zo stelt de auteur, dit is niet altijd zo; er deden zich ook omstandigheden voor waarbij die twee kritische houdingen juist samenkwamen of een omgekeerd perspectief kregen.

Een interessante crash tussen de twee vormen van kritiek, die ik hier respectievelijk artistieke en sociale kritiek zal noemen (in navolging van o.a. Luc Boltanski en Eve Chiapello 2000), deed zich in 2008 voor op een klein internationaal symposium over globalisering, multiculturalisme en creolisering, georganiseerd door de vakgroep Praktische Filosofie van de Groningse universiteit. De dominante toon van het symposium was die van de artistieke kritiek. Door globalisering hadden veel politieke conflicten een nadrukkelijk cultureel karakter gekregen: veel strijd draaide rond religieuze kwesties, etnische tegenstellingen, taalproblemen, regionale verschillen et cetera. Migratie en integratie waren centrale thema's. Velen verdedigden de stelling dat politiek (en dus ook politieke filosofie) zich meer met zulke kwesties diende in te laten en zich niet moest beperken tot distributievraagstukken of institutionele hervormingen. 'Politics is shifting', was het motto dan ook. Totdat twee Amsterdamse filosofen, Veit Bader en Pieter Pekelharing, er genoeg van kregen: weg met die *shifting blabla*, werd hun inzet. Politiek wordt vooral gedragen en gemaakt in en door de bestaande democratische instituties, en meer (sociale of culturele) rechtvaardigheid is bereikbaar via die instituties, ook al dienden diezelfde instituties her en der nog wel verbeterd of hervormd te worden, zoals bijvoorbeeld duidelijk gold voor de EU. *Piecemeal engineering* werd ingezet tegen de soms romantisch klinkende vertogen van de antropologen en filosofen met hun 'artistieke kritiek' en hun zoektocht naar identiteit(en). De twee posities bleven gedurende het symposium onverbiddeijk tegenover elkaar staan.

En toen kwam de crisis

2008 was ook het jaar van wat aanvankelijk de kredietcrisis heette maar al snel uitgroeide tot een haast wereldwijde economische crisis. En weer was alles anders. In *Foreign affairs* (februari 2012) bekende de neoconservatief Francis Fukuyama zich plotseling tot het keynesianisme, en wees hij er bovendien op dat het progressieve kritische vocabulaire (hij bedoelde dat van de sociaaldemocratie) versleten en uitgeput leek te zijn (Fukuyama 2012). Blijkbaar was de mondiale overwinning van liberalisme en democratie die hij zelf in 1989 meende te ontwaren uiteindelijk toch weer in gevaar. Want: waren de democratische instituties wel werkelijk crisisbestendig en begin- en eindpunt van de politiek? Of hadden de populaire maar ook nogal warrige linkse politieke filosofen Negri en Hardt dan toch gelijk met hun bewering uit 2000 (in *Empire*) dat de (politieke en economische) macht niet langer in enkele politieke centra geconcentreerd was, maar op moeilijk na te volgen wijze gedistribueerd was over een hele serie instituties, organisaties en ondernemingen (een beetje à la Foucaults conceptie van macht en biopolitiek)? (Hardt en Negri 2000).

Anders geformuleerd: was het correct en voldoende om de crisis te lijf te gaan met een vorm van sociale kritiek (bijvoorbeeld eerlijker distributie van de rijkdom, progressieve belastingen, een terugkeer naar Keynes, een beter werkgelegenheidsbeleid et cetera) of ontkomen we hier niet aan allerlei vormen van artistieke kritiek (kritiek op wat we hedendaagse vormen van vervreemding kunnen noemen, zoals het postfordistische arbeidsregiem, de 'depressie-economie', de valse autonomie van de flexibilisering, de 'commodificering' van zieken, ouderen, leerlingen en studenten in de huidige zorg- en onderwijsindustrie et cetera). Misschien is het van belang te wijzen op het feit dat in veel radicale politieke reacties op de crisis 'sociale' en 'artistieke' kritiek niet langer van elkaar te onderscheiden zijn. In de vele populistische bewegingen in Europa, de VS en daarbuiten zien we machteloze woede over de graaicultuur en de massale werkloosheid samenvloeien met een verlangen naar nationale of regionale autonomie, we zien ook nieuwe politieke bewegingen ontstaan die de bestaande politieke instituties vrijwel geheel negeren of omzeilen, zoals de beweging van Beppe Grillo, maar ook die van de Indignados of Occupy, of zelfs die van de Griekse neonazi's. Rechtse identiteitspolitiek gaat samen

met linkse sociale politiek, zij het op uiterst instabiele wijze, zoals bijvoorbeeld bij de Partij voor de Vrijheid. Interessant is ook dat vele aanhangers van de extreemrechtse, populistische Teapartybeweging sympathiseerden met de (alweer machteloze) woede van Occupy Wall Street, wat niet alleen aangeeft dat sociale en artistieke kritiek samenvloeien, maar ook dat labels als 'rechts' en 'links' betrekkelijk relatief zijn geworden.

De '1%

Het is in toenemende mate lastig geworden om sociale kritiek te onderscheiden van artistieke kritiek, en om die reden ook ondoenlijk en overbodig om antwoord te vinden op de vraag welke van de twee vormen van kritiek als de meest juiste of overtuigende moet worden gezien. Hooguit kunnen we nu vaststellen dat de 'shifting blabla' van de artistieke kritiek anno 2008 in zoverre gerechtvaardigd was, dat er intussen sprake is van een dramatische verschuiving in de aard, inhoud en reikwijdte van politieke thema's, acties en bewegingen én dat diverse politieke instituties op nationaal en supranationaal niveau zich in een serieuze legitimiteitscrisis bevinden. Die legitimiteitscrisis – en dat maakt haar alleen maar dieper – wordt door de meeste (traditionele) politieke partijen van links tot rechts genegeerd of zelfs actief ontkend, wat overigens zijn weerslag heeft op die partijen zelf: ook zij verkeren in zwaar weer. Sociaaldemocratische en christendemocratische partijen hebben zich doorgaans zo sterk geïdentificeerd met de geest van het neoliberalisme, dat zij niet in staat zijn om een overtuigend alternatief voor het inmiddels failliete gedachtegoed van de neoliberalen te bieden.

Belangrijker is echter het gegeven dat inderdaad sociale kritiek en artistieke kritiek inmiddels op zodanige wijze zijn samengevloeid dat voor het eerst sinds decennia zich de mogelijkheid voordoet van een nieuwe politiek-ideologische coalitie. In de vorige eeuw deed die mogelijkheid zich minstens tweemaal voor: allereerst in de crisisjaren van het Interbellum, toen een artistiek avant-gardisme aansluiting zocht bij de sociale kritiek van socialisten, fascistten en communisten. Die coalitie ging ten onder in de opkomst van het totalitarisme. De tweede keer dat sociale en artistieke

kritiek samenkwamen was in de beweging van mei '68, die een langdurige periode van democratisering en individualisering inleidde, en die aanvankelijk ook gepaard ging met een succesvol sociaal beleid, zeker in diverse Europese landen. Op de langere termijn, zo zouden we de analyse van Boltanski en Chiapello in hun *The new spirit of capitalism* kunnen samenvatten, kon de artistieke kritiek door de dominante politieke en economische instituties worden overgenomen en uitgespeeld tegen de sociale kritiek, die het pleit volkomen verloor, met het huidige mondiale postfordistische en neoliberale regiem als resultaat. De crisis van dat regiem, die nu vijf jaar voortsleept, lijkt voor de derde maal een coalitie tussen sociale en artistieke kritiek op te roepen. Misschien kan de spreekwoordelijke 1% die door Occupy in het leven werd geroepen de metafoor worden die de verschillende vormen van kritiek en verzet bijeen kan brengen. Die ene procent verwijst om het even naar de 'superrijken', naar ongrijpbare financiële netwerken en naar economische grootmachten – en is het voorwerp van zowel sociale als artistieke kritiek. De sociale kritiek betreft natuurlijk de onvoorstelbare toename van sociaaleconomische ongelijkheid, de enorme greep van economische grootmachten op de nationale en internationale politiek en de voortgaande afbraak van sociale voorzieningen. De artistieke kritiek sluit daar echter naadloos op aan: zij betreft de cultuur van kortetermijndenken, de ontwaarding van professionaliteit in een al te flexibele organisatie van de arbeid, de aantasting van duurzaamheid op alle terreinen, en een egoïstische cultuur van zelfverrijking. De nieuwe mix van sociale en artistieke kritiek wordt bovendien gedeeld door veel hooggeschoolde flexwerkers en laagopgeleide 'verliezers van de globalisering', die door de meritocratische ideologie van het neoliberalisme tot nog toe succesvol tegen elkaar uitgespeeld waren.

Filosofisch gesproken is het zaak de mixture van sociale en artistieke kritiek nader te onderbouwen en beargumenteren, en dat vereist een nauwe samenwerking tussen cultuurfilosofen en politieke filosofen. Net als de Duitse, Franse en Amerikaanse filosofen tot 1979, staan politieke en cultuurfilosofen vaak met de rug naar elkaar toe, opgesloten in hun disciplinaire reservaten. Een dergelijke samenwerking vereist echter wel dat de politieke filosofie haar neiging tot een al te pragmatische houding van *piecemeal engineering* relativeert ten gunste van een meer fundamentele politiek-filosofische kritiek, terwijl de cultuurfilosofie haar neiging tot

eindeloze postmoderne ironisering en deconstructie inruilt voor een meer constructieve 'levensfilosofie' die aansluit bij de alledaagse sociale en artistieke kritiek. Dat zou een filosofisch programma opleveren dat de huidige economische crisis als een volwaardige politieke en intellectuele uitdaging aanvaardt in plaats van als een technisch en beleidsmatig probleem dat we het beste aan 'de deskundigen' kunnen overlaten. Deskundigen? Welke deskundigen?

René Boomkens is hoogleraar sociale en cultuurfilosofie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Van 2006 tot 2012 was hij lid van de Raad voor Cultuur. Zijn meest recente boekpublicatie is *Erfenissen van de Verlichting. Basisboek cultuurfilosofie* (2011).

Literatuur

Boltanski, L. en E. Chiapello (2005) *The new spirit of capitalism*. Londen: Verso.

Fukuyama, F. (2012) 'The future of history. Can liberal democracy survive the decline of the middle class?' *Foreign Affairs* Jan./Feb., 53-61.

Hardt, M. en A. Negri (2000) *Empire*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.

Hobsbawm, E. (1994) *Age of extremes. The short twentieth Century 1914-1991*. Londen: Michael Joseph.

Jameson, F. (1983) 'Postmodernism and consumer society'. In: H. Foster (red.) *The anti-aesthetic. Essays on postmodern culture*. Bay Press, 111-125.

Pekelharing, P. (1987) 'Intellectuelen in het spanningsveld tussen wetenschappelijke en literaire culturen'. *Krisis* 28, 6-28.

Rajchman, J. (1992) 'Vertellingen en vertalingen. Habermas, Rorty, Foucault en het vraagstuk van de kritiek'. In: R. Boomkens (red.) *De asceet, de tolk en de verteller. Richard Rorty en het denken van het Westen*. Amsterdam: Krisis-Onderzoek 4, 38-57.

© De Creative Commons Licentie is van toepassing op dit artikel (Naamsvermelding-Niet-commercieel 3.0). Zie <http://creativecommons.org/licenses/by-nc/3.0/nl> voor meer informatie.

¹ 'Neoliberalisme' heeft meerdere betekenissen. Het figureert sinds de jaren dertig van de twintigste eeuw aanvankelijk als een ideologie die zich keert tegen de vrijheidsbedreigende stromingen van fascisme en communisme. Vanaf de jaren zeventig verwijst de term vooral naar het politiek-economische gedachtegoed van Milton Friedman en diens Chicago School, dat zich keerde tegen het toen dominante keynesianisme. Friedman c.s. bepleitten een afslanking van de staat, een versterking van de vrije markt, ofwel deregulering, privatisering en flexibilisering. Dit gedachtegoed werd in zijn meest radicale vorm in praktijk gebracht onder de dictatuur van Pinochet in Chili, en stond aan de basis van het beleid van Reagan in de VS en Thatcher in Groot-Brittannië, dat later in verzwakte vorm werd overgenomen in uiteenlopende landen en op meer extreme wijze in het Rusland van Jeltsin en Poetin. Neoliberalisme kan met andere woorden samengaan met gewelddadige rechtse dictaturen, traditionele parlementaire democratieën en voormalige communistische staten. Om die reden hebben sommigen ten onrechte de neiging te stellen dat het neoliberalisme niet bestaat.